

Салттуу кыргыз музыкасы: тарых жана дүйнө тааным

Кадыров Авдинаби

БатМУнун профессору. Кыргызстан.

Özet: Makale, geleneksel Kırgız müziğinin tarihini ve bunun halk bilinci ve dünya görüşü üzerindeki etkisini analiz ediyor. Kırgız geleneğinde, çocuk doğduğunda özel bir törenle beşiğe konulan bebek her gün ninni söylenerek uyutulur. Sünnet, düğün vb. Geleneklere şarkılar ve melodiler de eşlik ediyor. Pende öldüğünde bile onun yasını tuttular. Böylece Kırgız halkının hayatındaki tüm geleneksel törenlere müzik, şarkı ve ezgiler eşlik eder. Geleneksel müziğin yaratıcıları hikaye anlatıcıları, halk şairleri, şarkıcılar, şarkıcılar, hikaye anlatıcıları ve hikaye anlatıcılarıydı. Her birinin farklı bir tonu ve konuşma şekli vardır. Dünyanın en büyük destanı olan Manas, yarım milyondan fazla dizeden oluşmasına rağmen, baştan itibaren büyük bir güçle ve içsel bir büyüklük duygusuyla okundu. Kırgız ruhunu ve doğanın her ritmini taşıyan müzik eserleri, Kırgız toplumunun bilincinde, dünya görüşünde, ahlakında ve hayata bakışında önemli etkiler bırakmıştır. Müziğe yakın olan kişinin zengin bir iç dünyaya sahip olduğu, doğaya yakın olduğu ve bazı olumsuz alışkanlıklardan uzak durduğu anlatılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kırgız müziği, tarih, dünya görüşü

Abstract: The article analyzes the history of traditional Kyrgyz music and its impact on public consciousness and worldview. In the Kyrgyz tradition, when the child is born, the baby is placed in the cradle with a special ceremony and is put to sleep by singing a lullaby every day. Circumcision, wedding etc. The traditions are accompanied by songs and melodies. Even when Pende died, they mourned him. Thus, all traditional ceremonies in the life of the Kyrgyz people are accompanied by music, songs and melodies. The creators of traditional music were storytellers, folk poets, singers,

singers, storytellers and storytellers. Each has a different tone and way of speaking. Although Manas, the world's greatest epic, consists of more than half a million verses, it was recited from the beginning with great power and an inner sense of greatness. Musical works that carry the Kyrgyz spirit and every rhythm of nature have left a significant impact on the consciousness, worldview, morality and outlook on life of the Kyrgyz society. It is said that a person who is close to music has a rich inner world, is close to nature and stays away from some negative habits.

Key Words: Kyrgyz music, history, worldview

кире бериш

Кытай саякатчысы Сюань-Цзянь б.з.ч. 630-ж. кыргыз жерине келгенде “Жергиликтүү калк мени кулакка жагымдуу, жүрөктү эргиткен лирикалык күү коштогон шаан-шөкөт менен тосуп алды”, – деп жазган. Салттуу кыргыз музыкасы жөнүндө маалыматтар X-XI кк. Абу Дулафтын, Гардизинин эмгектеринде, Махмуд Кашгаринин “Түрк элдеринин сөздүгүндө”, Жусуп Баласагындын “Кут алчу билиминде”, “Манас” эпосунда ж.б. эмгектерде кеңири кездешет.

Аталган теманын алкагында тарыхый, илимий жана башка эмгектерди, салттуу музыкалык материалдарды пайдаланып, тиешелүү адистердин, аткаруучулардын пикирин анализдеп, илимий жактан изилдөөгө аракет жасалды.

Кыргыздын салттуу музыкасы түрк элдерине, казак, хакас, түркмөндөрдүн музыкасына жакын болгон. Кыргыздын салттуу музыкасынын негизги өзгөчөлүгү – ырды бир үн менен гана аткарып, аспаптык музыкада комуздун үч, кыл кыяктын эки кылынын жардамында эки-үч добуштук үндөштүккө ээ болгон.

Окумуштуулардын пикири боюнча наристенин дүйнө таанымы ал жарык дүйнөгө келген алгачкы күндөрдөн башталып, улам кеңейип, улам калыптана турган көндүмгө ээ. Ошондуктан, баланы тарбиялоо төрөлгөндөн башталат деген. Кыргыз салтында наристени тарбиялоо бешиктен башталат деп айтылат. Бешик – үй-бүлөнүн ыйык буюму, ага өзгөчө мамиле жасашат. Наристени бешикке бөлөө салты алиге дейре кеңири колдонулууда.

Наристени бешике бөлөө үчүн бешик тою өткөрүлөт. Бешикти

наристенин тайэнеси жасап келет. Баланы бешикке бөлөө айылдагы дөөлөттүү, кадыр-барктуу, бала-чакалуу байбичелердин бирине ыйгарылат. Бөлөөр алдында бешикти ысырыктап, чачыла чачып, балага каалоотилектерди айтышат, алдей ыры - бешик ыры ырдалат. Бешик ыры жагымдуу, созолонгон ыргак менен акырын ырдалгандыктан, баланын аң-сезимине сиңип, эс тутумунда биротоло сакталып калат. Анткени, бешик ыры күн сайын кайталанат, наристе эненин жагымдуу обонун ырахаттана угуп, дүйнөнү апасы аркылуу тааный баштайт.

Дүйнөлүк улуу жазуучу Чынгыз Айтматовдун “Кылым карытар бир күн” романында душмандар колго түшкөн туткундун башына шири кийгизип, эс учунан, акылынан ажыратып, манкуртка айландырган. Манкурт өзүнүн да, атасынын да ысмын биротоло унутуп, маңдайындагы энесин да түк тааныбай калган. Манкуртка айланган баласын атайын издеп келген эне аны алып кете албай, же таштап кете албай айласы куруганда эсине келер бекен деп, бешик ырын ырдаганда: “ага кулак төшөп, капкара болуп кайыгып, туурулган өңүнө кандайдыр жылчуулук кирген” (Айтматов, 2014: 190). Башкача айтканда өз атын, ата-энесин кошуп баарын унутса да жалгыз гана бешик ыры анын сезиминде биротоло калган. Ошондуктан, бешик ыры али актуалдуулугун жогото элек.

Кыргыздын салттуу музыкасына дүйнөлүк улуу жазуучу Чынгыз Айтматов олуттуу маани берип, музыканын адам баласынын жашоосундагы маанисин дагы бир жогорку тепкичке көтөргөн. Анын алгачкы чыгармаларынын бири “Обон” аталышында жарык көргөн. “Даниярдын обонуна кулак төшөп, көңүлүм толкуп ыргалам. Ошондо эне сүтү менен каныма сиңип, жаштайымдан тааныш болгон көрүнүштөр көз алдыман чубап өтөт... боз топурактуу кең талааны жата калып, өз энемдей бек кучактап, өпкүлөгүм келди. ...Данияр мага ыры менен бүтүндөй ааламдагы сулуулуктун, санаанын дүйнөсүн ачып берди” (Айтматов, 2014: 87.)

Мында дүйнөлүк алп жазуучу музыканын ыргагы аркылуу эне сүтү менен кошо жан дүйнөсүнө сиңген дүйнөнү көз алдынан чубуртуп, боз топурактуу талааларды өз энесиндей сүйүп, самап жатпайбы. Не деген салыштыруу, не деген керемет.

Музыка жөнүндө дүйнөлүк алп жазуучу Чынгыз Айтматов: “Өмүр, өлүм, сүйүү, боорукердик жана дил жаркыны – музыкада

ушунун баары айтылат, тарыхыбыздын башатынан бери, жылт эткен аң-сезими адам дилинде алгач жангандан бери күрөшүп жете албай келаткан эң улуу эркиндикке биз музыкада гана жете алдык. Музыка гана ар кандай замандын бузулгус деген заң-жоболорун жиреп өтүп, келечекке бой уруп барат.. Ошон үчүн биз айта албаганды музыка гана айта алат”, – деп баса белгилеген (Айтматов, 2014: 107.)

Адамзат айта албаганды музыка айткандыгын ырастаган тарыхый фактылар да бар.

1227-жылы Чыңгыз хандын улуу баласы Жуучу белгисиз жагдайда каза болот. Чыңгыз ханды түрк тайпалары Айхан деп аташкан. Өлүмдүн себеби ар кыл айтылат. Ошол трагедияны каардуу ханга ким угузушу керек деген маселеде көпчүлүк Бука ырчыны тандайт. Бука ырчы Чыңгыз хандын кол башчысы болгон тарыхый инсан. Ал атактуу чыгармалары менен да таанымал. Бука ырчы болсо өлүм кабарын кайманалап, табышмактатып отуруп ханга жеткирет:

*Деңиз толкуп чайпалып,
Көл бөксөрдү, Айханым.
Берекелүү нур качып, Эл
бөксөрдү, Айханым.
Төрөлөрдүн тобунан
Төл бөксөрдү, Айханым.
Алтын ордо багынан,
Булбул качты,
Айханым. Туурунан
бошонуп,
Шумкар качты, Айханым.
Касиети башкача,*

Чырак өчтү, Айханым – деп куу, ыр менен угузат. Сөз маанисин түшүнгөн хан:

“Кет-кет, кет Бука, кеби жаман ит бука, сен айтар кеп бул эмес, мен угар кеп бул эмес” дегенде, ырчы кайра: “Кыздары соккон кыялдай, кылыгы жакшы Айханым, Келиндер сайган кештедей, кеби жакшы Айханым, Элчи менен ырчыга, хан алдында кай өлүм”- деп, ырчы суук

кабарды каймана иретинде угузуп, өлүмдөн кутулган экен. Ошондон “баш кесмек бар, тил кесмек жок”, “элчи менен ырчыга өлүм жок” деген сөздөр калган (7). Мына, музыканын күчү деп дал ушуну айтуу керек.

Кыргыздар балалуу болгондо да той өткөрүшкөн. Мындай салт Манас эпосунда да кездешет. “Дутар менен комузун, Колуна алып чертишип... Сурнайды суулап тартышып, Ырчылар ырын айтышып” (Орозбаков, 1995: 96) жаткандыгы баяндалат.

Кыргыздын музыкалык салты тойдон сырткары башка негизги иш чараларда да колдонулган. Манас көк асаба туу алып, көк жаңырган чуу салып сандаган кол менен жоого аттанганда “Добулдун үнү дүркүрөп, Сел жүргөндөй күркүрөп” деп баяндалса, “Ордого добул согулса, Ойроттун баары чогулган” деп, айтылат. Койчагыр үнү чаңырып, бараң мылтык атылып, кан төгүлүп жаткан учурда да “басылбай добул дабыраган”. Добулдун доошу жоокерлердин кайратына кайрат, эрдигине эрдик кошуп, тайманбастыкка, тартынбастыкка, жеңишке үндөгөн.

Манас кырк чоросу менен чабуулга аттанганда: “Кыйкырып добул кагышы, Кырк баатырдын баарысы, Кыямат кайым салышы” – деп сүрөттөлгөн (Орозбаков, 1995: 85.) Мында негизги музыкалык аспап добулбас болгон. Добулбас мергенчиликте да колдонулган, бирок негизинен согуштук музыкалык аспап катары таанымал.

Кыргыздардын төрөлүү, үйлөнүү ж.б. салттары менен кошо инсан өлгөндө аны кошок менен жоктоо салты бар. Кошок – дүйнөдөн өткөн адамга карата өкүнүү, күйүнүү, жакындык сезимин билдирүү менен өлгөн инсандын тирүү кезиндеги жакшы сапаттарын баяндаган, муңдуу аткарылган кайгылуу ыр. Кошоктун элдик оозеки чыгармачылыктагы эң байыркы жанрлардын бири экендигин, байыркы Эне-сай-Орхон таш жазуулары да далилдейт. Мисалы: Манас өлгөндө “Алтымыш катын кошокчу Тул түбүндө Акылай, Баягы кайран жеңең Каныкей Боздоп турду буркурап”, - деп айтылат.

Дүйнөлүк улуу жазуучу Чынгыз Айтматовдун 2008-жылы көзү өткөндө:

“Баары ыйлашты Манас эми өлгөндөй, Манас менен Сизди кошо көмгөндөй.

Аалам турду жымжырттыкта суз болуп,

Чыгармачыл кыяматты көргөндөй”, - деп, акын Элмирбек Иманилиев Т. Сатылганов атындагы Кыргыз улуттук филармониясынын алдындагы аянтта эртеден түш оогонго чейин кошок кошкон.

“Манас” - кыргыздардын рухий байлыгы, тарыхын, баатырдыгын, турмуш-тиричилигин, салт-санаасын, маданиятын, кол өнөрчүлүгүн ж.б. камтыган улуу эпос. “Манас” эпосу дүйнөдөгү эң көлөмдүү поэма болуп эсептелет жана 500 553 саптан турат. Дүйнөдө ага теңдеш эпостук чыгарма жок. Ошондуктан, “Манас” эпосун Ч. Айтматов “Кыргыз рухунун туу чокусу” деп атаган.

“Манас” – баатырдык музыкалык эпос, анын башка эпостордон өзгөчөлүгү – ырды үн созуп айтууга караганда зор күч, ички сезим, мимиканы кеңири пайдаланып аткаргандыгында. Андыктан, эпосту айткан манасчылар – төкмө акын, ойчул философ гана эмес, обондун кыраатын келтире аткарган мыкты музыканттар катары да саналышат.

“Манас” айтуучулардын эскерүүлөрү боюнча бул өнөр аларга кайыптан келет, башкача айтканда түшүндө эпостун каармандары жолугат. Белгилүү манасчы Сагымбай Орозбаков: “Мурда жомокту айтпай жүрдүм эле, ошол түш көргөндөн тартып айта баштадым. Чыгарманы өркүндөтүп айтууга кийинки аян берүүлөр демөөр болуп, шыгым артты” деген

(Орозбаков, 1995: 27.)

Түш көрүү манасчылык кесиптеги зор мааниге ээ белгилерден. Илимге белгилүү маалыматтарга караганда чоң-кичине дебей ар бир манасчы кесипке ээ болуу кадамын адатта дайым түш көрүү салты менен баштайт. Эл арасында да манасчынын түшүнө эпостун каармандары, же алардын бирөө кирип, жомок айтууну тапшырмайынча ал манасчыны чыныгы айтуучу деп эсептебөө көнүмүш болгон. Экинчиден, жаш айтуучулар тажрыйбалуу манасчыларды угуп, алардан үлгү алган. Манасчылардын эскерүүлөрү боюнча эпос каармандары жана андагы окуялар көзүнө көрүнүп тургандыктан, жаңылбастан күндөп-түндөп, жатка айтышкан.

Ч. Айтматов: Маселе бул жерде таамай, так айтылган салыштыруу, эпитетте гана эмес. Кеп, кылымдар бою өз ичине камтыган көп катмарлуу эпостун адам турмушунун ар түрдүү жактарын, социалдык-

турмуш, сүйүүлирикалык, моралдык-этикалык маселелерин, байыркы кыргыздардын географиялык, медициналык, астрономиялык, философиялык көрүнүштөрүн бүтүндөй камтыган эпостук мазмунга, бир учу жомоктон, мифтен, фантастикадан башталып, бир учу реализмге (фольклордук маанидеги) келип жеткен көркөм форманын бипбирдей жанаша өсүп, бир бүтүн гармония түзгөндүгүндө (8).

Манасчылардын азыркы мууну да мурдагы салтты татыктуу

улантууда. Дөөлөт Сыдыков 14 саат бою тынбай “Манас” айткан болсо, 2022жылы сентябрда Түркиянын Бурса шаарында өткөн “Манас” жумалыгында Рысбай Исаков эпосту 124 саат бою айткан. Ал бир суткада бир саат гана эс алып, калган убакытта тынбай уланткан жана бардык эрежелер так сакталгандыктан, Гиннес китебине катталган.

Өлкөдө Ч.Айтматов жана “Манас” академиясы, “Манас” театры ишмердүүлүгүн жүргүзүүдө. “Манас” эпосу жалпы билим берүүчү мектептерде, атайын жана жогорку окуу жайларында предметтик сабактарда жана атайын дисциплина катары окутулат.

Кыргыздарда Чоңбаш, Тыныбек, Найманбай, Балык, Келдибек сыяктуу манасчылар өткөн, бирок алардын эмгектери эл оозунда гана сакталып калган. Кийинки манасчылар Саякбай Каралаев, Сагымбай Орозбаков, Жусуп Мамай жана башкалардын эмгектери кагазга түшүрүлүп, басмадан чыккан.

“Манас” эпосунун ЮНЕСКОнун бейзаттык мурастар тизмесине катталуусу анын маани, мазмунунун баалуу экендигин дагы бир ирет тастыктайт.

Дүйнөнүн башка элдеринде кездешбеген манасчылык жана төкмө акынчылык өнөрү кыргыздарга гана таандык. Кыргыз акындарынын ырлары эл арасында айтылып келгендиктен, айрымдары унутулуп, ооздон-оозго, муундан-муунга айтылып калган.

Жеңижок Өтө Көкө уулу (1860-1918-жж.) акын, гуманист жана ойчул болгон. Анын “Аккан суу” ыры 801 саптан турат. Жеңижок акын бул ырды жети күн тынбай айткан.

Аалам кубулушу, жаратылыш сырлары, табият көрүнүштөрүн таасын чагылдырган бул философиялуу дастан – «Жети күн, бир түн

айтсаң да, түгөнбөй», Ч.Айтматов белгилегендей, «нөшөрлөтө төгүп ырдаган акындын керемет касиетинин» далили. Ал эми Советбек Байгазиев “Аккан суу” – кыргыз баласынын сууга болгон урматынын символу” деп атаган. Андан сырткары “Суу сыйлаган зор болор, суу кордогон кор болор” деген сыяктуу эл оозуна тарап кеткен саптары бар.

«Аккан суу» – Жеңижоктун аалам, табият, жаратылыш жөнүндөгү философиясынын жеткен чеги. Мында жылдын төрт мезгилиндеги табият кубулуштарынын маани-маңызы, адам жана аны курчап турган аалам сырлары чечмеленет.

Жер, аламдын аарысын, Багып жаткан аккан суу. Сыр-Дайрадай кең жатып, Сыр аякка баткан суу.

...Этек жагың буулса,

Көл болосуң аккан суу,

Чөлдүү жерге барганда

Алтын менен күмүшкө,

Тең болосуң аккан суу!..”, – деп ошол кезде эле айткан (9). Акындын айткандары азыркы глобалдуу маселелердин бирине айланып бара жатат. Эксперттер, экологдор жакынкы жыйырма жыл аралыгында суунун таңкыстыгы жаралып, ал алтындан да кымбат болорун айтып келишет.

Жеңижок акындын башка чыгармалары да эл оозунан жыйналып, атайын жыйнак катары басылып чыккан. Анын ырларынын бир тобуна обон чыгарылып, Алтын фондго киргизилген.

Кыргыздар музыка аркылуу жеке кубанычын, шаанисин, арманын жана кыялын ыр-күүгө салып, бирде рухий жактан ырахат алса, бирде кусасын чыгарып, арман, асыретин эңсөөсүн музыка, ыр, күү аркылуу билдирип турушкан. Ошондуктан, изилдөөчүлөр кыргыздарды байыртадан эле ыр-күүгө шыктуу калк катары баалашкан.

Биздин пикирибиз боюнча кыргыздардын байыртадан бери карай ыркүүгө шыктуулугунун себеби: алардын көчмөн турмушу – Борбор Азиянын тоо-талааларын эркин мекендеп, жаратылыш менен коюн-колтук жашап, аалам кооздуктарын жан дүйнөсү менен сезип, аны

баалай да, сүйө да, асырай да билгендигинде болуу керек. Экинчиден, бул өнөрдүн атадан-балага, муундан-муунга мурас катары сакталып келе жатышы. Үчүнчүдөн, аштойлордун, элдик майрамдардын, спорттук мелдештердин ж.б. иш чаралардын баары акындардын жар чакыруусунан башталып, манасчылар, ырчы, күүчүлөр менен коштолуп тургандыктан, калайык калктын аңсезимине, жан дүйнөсүнө бекем сиңген жана бүт ааламды музыка аркылуу таанып, өздөрүнүн ички сезимдерин, купуя сырларын, турмуштук жагдайларын да музыка аркылуу баяндашкан.

Байыркы доорлордон бери карай келе жаткан бул ыйык салт азырга дейре уланып келе жаткандыгын баса белгилөөгө тийишпиз. Кийинки мезгилде анын маанилүүлүгү дагы да жогорулады. Анткени, Манас жана Чынгыз Айтматов академиясы баш болгон бир канча театр, филармония, радио, теле компаниялар, ЖОЖдор бул багытта системалуу иш алып барууда. Айтыш, Ыр кесе, Сармерден, Кош жылдыз сыяктуу телеберүүлөр, конкурстар жалаң эл ичиндеги таланттардын өнөрүнө арналгандыгын айтпай коюуга болбойт. Алардын бир тобу өлкө деңгээлинен сыртка чыгып, эл аралык мааниде дүйнө мамлекеттерине да тарала башталгандыгы көңүл жылытарлык.

Экинчиден, салттуу музыканын башаты ар бир кыргыз үй-бүлөсүнө таандык экендигин баса белгилегибиз келет. Анткени, үй-бүлөлүк салттар, конок тосуу жана башка жөрөлгөлөр эч убакта ыр-бийсиз өтпөйт. Мындай музыка менен коштолгон ар кандай үй-бүлө салттары жаш муундардын аңсезимине, дүйнө таанымына абдан терең таасир этери эч кандай күмөн жаратпайт. Ошондуктан, изилдөөчүлөр белгилегендей ар бир кыргыз ырга, музыкага өтө жакын.

Мамлекеттик деңгээлдеги иш чаралар да акындардан саламдашуусу, манасчылардын баяны менен башталып, музыка менен коштолуп, акырында чоң концерт менен жыйынтыкталат. Буга спорттук маанидеги Көчмөндөрдүн дүйнөлүк оюндарын мисалга алсак болот. Аны кыргыздардын улуу тарыхынын белгилүү учурларын камтыган, белгилүү инсандардын ишмердүүлүгүн баяндаган театрлаштырылган-музыкалык сценарийлер коштоп турган. Иш чаранын кийинки туру Түркияда өткөндүгү да абдан маанилүү.

Салттуу музыка – улуттук идеологиянын негизги багыты. Салттуу музыкада улут тарыхы кеңири чагылдырылат жана улуттун

калыптануусунда, ар бир инсандын дүйнө таанымында анын орду, мааниси абдан жогору болгон жана дайыма жогору бойдон кала берет. Бешик ырынан баштап, салттуу музыканын ар кандай жанрлары кулагына, жан дүйнөсүнө терең сиңген ар бир инсандын мекенчилдиги, адамгерчилиги, сезимталдыгы, боорукердиги ж.б. сапаттары мыкты болуп келген. Ошондуктан, салттуу музыка мектепке чейинки мекемелерде, мектептерде, атайын жана жогорку окуу жайларында атайын дарс катары окутулушу керек деген пикирдебиз.

Салттуу музыканы дилине, жан дүйнөсүнө терең сиңирген жаш муун мекенчилдик, жеке инсандык сапаттарга ээ болуу менен үй-бүлөгө, коомго, мамлекетке кызмат кылган мыкты инсандар болот деген ишеничтебиз.

АДАБИЯТТАР

Айтматов Ч. Чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы. 5 т. Бишкек, 2014. бет 190.

Айтматов, ошондо, б. 87.

Айтматов, ошондо, б. 107.

Орозбаков С. Манас эпосу, 1-китеп. Бишкек, 1995, б. 96 Орозбаков, ошондо 2-китеп, б. 85.

Орозбаков, ошондо 1-китеп, б. 27.

Кет Буканын ырлары. (<https://sputnik.kg/20200125/ketbuka-yrchytuuruluu-10fakty-1046869937.html>) Айтматовдун руханий паспорту «Манас» эле.

<https://kmb3.kloop.asia/2010/11/18/ajtmatovdun-ruxanij-pasportu-manas-ele/> Жеңижоктун Аккан суу ыры. <https://sputnik.kg/20160117/1021631250.html>